

AFRIKAI BIRODALMAK A SZÁHEL-ÖVEZETBEN, TÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉSBEN

BÚR GÁBOR

A Száhel-övezet legendás birodalmairól az európaiak évszázadokon keresztül csak hallomásból tudtak. Arab híradások nyomán Afrika Eldorádójaként rögzült a tudatokban a terület, amelynek közepén Timbuktu városa található, „az elképzelhetetlen gazdagság helye, ahol arany, arany, s még több arany van.” (Chu, Skinner, 2010, 1-2) A napóleoni háborúkban vesztes Franciaország Európa helyett az afrikai kontinens felé fordult, annál is inkább, mivel a magukat makacsul tartó régi legendák egy második Egyiptom felfedezésével kecsegtettek. A párizsi Société de Géographie, a földrajzi társaságok közül a legrégebbi, 10 ezer frank jutalmat tűzött ki annak, aki először jut el Timbuktuhoz, s végre hiteles információkkal szolgál a városról. Az akkoriban egész vagyonnak számító díj sokakat ösztönzött az útra, néhányan feltételezhetően célba is jutottak, de ott, vagy a visszaúton már nem kísérte őket a szerencse, nem jött többé hír róluk (pl. Gordon Laing skót őrnagyot a város elhagyásakor vélhetően tuaregek ölték meg). A felfedezés dicsősége, a kitűzött díj és egy aranymedál így a francia René Caillié-nek jutott, aki magát szegény arab utazónak álcázva jutott el Timbuktuhoz, rajzokat és feljegyzéseket készített, majd a Szaharán keresztül tért vissza Franciaországba. (Viguier, 2008, 22) Bár még életjáradékot is kapott a francia államtól, sokan nem hitték el, hogy a helyszínen járt, mivel a remélt mesés gazdagság helyett egy poros sivatagi városról, szegény vidékről hozott hírt. Csak negyedszázaddal később egy német utazó igazolta őt. Ebben az időben a kutatás már inkább azt próbálta megfejtetni, vajon minek köszönhető a terület egykori gazdagságát, s mi vezetett birodalmi elszegényedéséhez, bukásához. Hasonló kérdések merültek fel a Száhel-övezet más, időben és térben eltérő államalakulataival kapcsolatosan is.

A Száhel-övezet egyike Afrika nagytájainak, egy közel 6 ezer kilométer hosszú és 500-1000 kilométer széles sáv az Atlanti-óceántól a Vörös-tengerig. Északon a Föld legnagyobb sivatagja, a Szahara, délről pedig a szavanna öve határolja. Elnevezését is a földrajzi környezetnek köszönheti, arab nyelven a „sahil” szó egyaránt jelent partot vagy lapos tájat. Előbbit a Szahara homoktengere felől érkezőt váró füves terület partszerűsége magyarázza, utóbbit az, hogy „alacsony-Afrikában” terül el, ahol a lapos, 200-400 méter tengerszint feletti tájat csak szigetszerűen szakítják meg hegyek. Egy francia tudós, a dakari és a Conacry-i botanikus kertek megalapítója, Auguste Chevalier használta először a Száhel kifejezést Timbuktu környékére,

amelyet aztán a teljes, 3 millió négyzetkilométernyi területre alkalmazni kezdtek. Afrika csapadéktérképére pillantva megállapítható, hogy a Száhel-övezet azt a sávot fedi le, ahol 200-800 mm közötti az éves csapadék mennyisége, de az északi részen ez lehet csupán 100 mm (ettől kevesebb csapadék már sivatagnak számít), míg Délen akár 1000 mm. Ugyanakkor a leszálló légáramlatok övében a levegő már korábban megszabadult a nedvességtől, ezért a területen a páratartalom a szokásosnál sokkal alacsonyabb, ez pedig a harmatképződést ellehetetleníti. A csapadék mennyisége így a nominálisnál relatíve kisebb, s ez a mennyiség is szeszélyes eloszlású, az éves átlagok között is jelentős eltérésekkel. A délnyugati monszun heves esőket hoz, az övezet északi részén inkább csak augusztusban, a déli felén június-szeptember között. A párolgási veszteség viszont roppant nagy, mivel a legmelegebb hónapokban a nappali csúcshőmérséklet akár 40-45°C fok is lehet, az éjszakai minimum hőmérséklet pedig sehol sem csökken 20 °C fok alá. Mint szinte mindenhol Afrikában, a Száhel-övezetben is sokkal nagyobb jelentősége van az eső mennyiségének és időbeli eloszlásának, mint a hőmérséklet-ingadozásoknak. Jellemzőek az esős évszakot megelőző homok- és porviharok. Mindennek komoly következményei vannak a vegetációra, nem véletlenül hívják a Száhel-övezetet akáciás szavannának, mivel ezen a szárazságtűrő fafajon kívül más nem nagyon él meg erre felé. A mezőgazdaság lehetőségei így korlátozottak. Legfontosabb a legeltető állattartás, nem véletlenül értekeznek sokan „száheli szarvasmarha zónáról”, de a lovaknak, juhoknak és kecskéknél is fontos szerepük van. (Macintosh, 2020, 522) Az állattartás mellett a földművelés jelentősége eltörpül, leginkább a köles termesztésére korlátozódik, kivéve az öntözhető folyóvölgyeket. Folyói túlnyomórészt időszakosak, csak két nagyobb folyam szeli át, a Nílus és a Niger, s csupán egy nagyobb tó található itt, a Csád.

Régészetileg a Száhel-övezet Afrika egyik leggazdagabb területének számít. 2001-ben itt találták meg a Sahelanthropus tchadensis, egy 6-7 millió éves előember maradványait. A Szahara kiszáradása előtt kedvező klimatikus viszonyok uralkodtak a területen, sziklarajzok bizonyítják az akkori emberi élet fejlettségét, sokszínűségét. 6-8 ezer évvel ezelőtt, amikor a sivatag északról lezárta a területet, „civilizációs folyosók” nyíltak, s tartották fenn az óvilágtól leszakadó szubszaharai-Afrikával a kapcsolatot. A Nílus völgye mellett a Száhel-övezet egésze is ilyen civilizációs korridor szerepet töltött be. Nem véletlen, hogy a Kr. előtti hetedik évezredben a kerámia itteni megjelenése a Nílus-völgygel mutat párhuzamot. A feltételezések szerint az afrikai nyelvek (a koisan nyelvek kivételével) a Csád-tó és a Nílus-völgy közötti területről származnak, a kutatások, főleg a régészeti feltárások azonban még nem elég kiterjedtek ennek bizonyítására. A Kr. e. 7-5. században már vasat olvasztottak a mai Csád területén, Nigéria mellett ez a szubszaharai-Afrika legrégebbi vaskori lelete. A Kr. utáni 9-19. századi periódus megnevezése a „nagy birodalmak kora”. A történetírás egészen a közelmúltig nem vette figyelembe az éghajlatváltozások hatásait a múlt társadalmaira, egyszerűen nem állt elegendő adat rendelkezésre. Ma már egyértelmű, hogy a Száhel-övezet az elmúlt két évezredben is komoly válto-

zásokat élt meg a csapadék mennyiségét és az átlaghőmérsékletet tekintve. A Kr. u. 800 és 1300 közötti évszázadok az átlagosnál csapadékosabbak voltak, elsősorban az övezet nyugati részén. Ghána, Mali és Szongáj birodalmainak felemelkedése és virágkora köthető ehhez az éghajlati optimumhoz. 1300 és 1450 között egy szárazabb periódus következett, majd 1450 után egészen a 18. század végéig újból több lett a csapadék, s utána – máig tartó hatással – újból a korábnál kevesebb esőt hozó időszak vette kezdetét. (McCann, 1999, 264-265)

Kérdés, hogy milyen mértékben voltak ezek a Száhel-övezeti politikai entitások állami, vagy gyakori definíció szerint inkább csak protoállami képződmények, az önálló, helyi fejlődés eredményei, s mennyiben a terjeszkedő arab, berber befolyás eredményei. E birodalmak, gyakran azonban csak nehezen kategorizálható „királyságok” gazdasági alapját minden esetben a transzszaharai kereskedelem jelentette. A Csád-tótól keletre az elefántcsont- és a rabszolga-kereskedelem játszották a főszerepet, míg attól nyugatabbra elsősorban az arany, s később a rabszolgák, s mindkét alrégióban fontos szerepe volt a délről északra tartó élelmiszernek, a gabonafélék közül a kölesnek. Főként lovak, szövetek, só és fegyver érkezett cserébe. Két tényező is fontos szerepet játszott e kereskedelem felvirágzásában. Egyrészt a „teve forradalma”, azaz háziasítása, amely a karavánok számára továbbra is nyitva tartotta a Szaharán keresztül vezető utakat, s amelyet sem gyalog, sem lóháton nem lehetett már megtenni. A tevék akár 8-10 napig is kibírták víz nélkül és akár 200 kilogrammnyi rakományt is elvittek, jóval többet, mint akár az ökrök vagy szamarak. (McIntosh, 2008, 360) Másrészt a lovak megjelenése jelentős lökést adott a kereskedelemnek, lovakkal több rabszolgát lehetett szerezni, s azok eladásából még több lovat vásárolni, valóságos ló-rabszolga spirál alakult így ki. A Száhel-övezet sok szempontból hasonlított az eurázsiai sztyeppe-övezethez, ahol a lovak és a lovas harcmódor hosszú időre biztosította a katonai erőfölényt. Voltak azonban jelentős különbségek is. A legfontosabb, hogy a lovon harcolók a Száhel-övezetben sem északra, sem délre nem voltak képesek kiterjeszteni hatalmukat. Északon a lovak számára szükséges legelők hiánya, délen a sűrű trópusi erők, s mindenekelőtt a lovakra halálos veszélyt jelentő cecelegyek jelentettek áthághatatlan akadályt. Ezért a birodalomépítés a Száhel-övezetben az eurázsiaitól teljesen más mintázatot követett. A lovak Afrikában eurázsiai összehasonlításban sokkal drágábbak voltak, kisebb politikai egységek, „királyságok” képtelenek voltak

A történetírás egészen a közelmúltig nem vette figyelembe az éghajlatváltozások hatásait a múlt társadalmaira, egyszerűen nem állt elegendő adat rendelkezésre. Ma már egyértelmű, hogy a Száhel-övezet az elmúlt két évezredben is komoly változásokat élt meg a csapadék mennyiségét és az átlaghőmérsékletet tekintve.

megfelelő számukról és állandó utánpótlásukról gondoskodni, erre csak nagyobb politikai entitások, „birodalmak” voltak alkalmasak. A lovak ugyanakkor nem csupán nagyobb mozgási szabadságot, de egyben nagyobb autonómiát is biztosítottak a helyi főnököknek az uralkodóval szemben, ez magyarázza a Száhel-övezetben létrejött birodalmak politikai struktúráinak viszonylagos decentralizáltságát. (R. Law, 1980. 192) Ezen a modellen a 15. századtól beinduló atlanti (rabszolga) kereskedelem ellentételezése révén beérkező lovak és lőfegyverek sem változtattak érdemben.

A legkorábbi birodalom a Száhel-övezetben Ghána, vagy Wagadu volt. A soninka nép szájhagyománya szerint ősük a Nílus völgyéből érkezett, s alapított államot a mai Mauritánia és Mali területén. Ghána története akár a Kr. u. 4. századig is visszanyúlik, arab források azonban csak a 8. századtól említik. A transzszaharai aranykereskedelmet bizonyító leletek 750-800 közé datálhatóak. A korábban bizánci aranyat használó arab pénzverés ekkortól tért át a nyugat-afrikai aranyból történő éremverésre. (McIntosh, 2008, 364) Az időbeli egybeesés nem véletlen, Ghána szoros kereskedelmi kapcsolatokat ápol az arab-berber világgal, ahogy ezt egy 8. századi arab forrás említi: „a Szaharán keresztül vezető régi kocsitű” mentén. Ezek a kocsik feltételezhetően könnyű harci szekerek voltak, nem áruszállításra használták őket, s a „teve forradalma” előtt máshol is fellelhetőek voltak a Szaharában. (Búr, 2010, 9) A Ghánai Birodalomról kevés dolog ismert, az viszont biztosan kijelenthető, hogy az itteni aranylelőhelyek biztosították felemelkedését, gazdagságát. A középkori arab források a Ghána első uralkodóit fehér királyoknak nevezik, ám róluk semmilyen kézzelfogható információ nem maradt fenn, azon kívül, hogy isteni eredetük volt, a vizek és az arany szelleme tette erőssé őket, vagyis mind az esők mennyiségét, mind az aranybányák hozamát szabályozni tudták. A 19–20. századi európai történészek készséggel helyt adtak a fehér királyok legendájának. Saját előítéleteik vezették félre őket, meg voltak győződve arról, hogy az arab-berber befolyás döntő jelentőséggel bírt a Ghánai Birodalom kialakulásában, a fekete afrikaiak képtelenek lettek volna tartós állami struktúrák létrehozására és működtetésére. A régészeti feltárások azóta bizonyították, hogy Ghána felemelkedésében döntőek voltak a helyi elemek, az arab-berber kereskedőréteg az uralkodó elittől jól elkülöníthető területeken élte mindennapjait. Ghána felemelkedése magyarázatának kulcsát az adhatja, hogy ellenőrzése alatt tartotta az északról jövő, létfontosságú só útját is. Aranyat a Szaharán keresztül több úton is lehetett északra szállítani (nyeregtáskában, a rögöket bőrzsákokban, az aranyport madártollak száraiba töltve, s viasszal lezárva), a mai Mali északi részén fekvő Taghazában (sok forrás szerint Taghara) bányászott, s tevéként négy 30 kilós tömbevel délre szállított kőszó viszont a szaharai lelőhelytől csak egy karavánúton léphetett be a Száhel-övezetbe, majd az út hamarosan kétfelé ágazott. A lelőhely, az elágazás és mindkét út felett Ghána épített ki ellenőrzést. A fenti, még nyitott kérdés egyértelmű megválaszolásához további kutatások szükségesek, meg kell találni a Ghánai Birodalom összes, gyakran változó központját. Az uralkodó és kísérete ugyanis szinte állandóan mozgásban volt. Ez a korabeli Európában sem volt másképp, egyszerűbb volt az adó formájában beszedett javakat helyben felélni, mint egy távoli székvárosba szállítani. Sokan ezért megkérdőjelezzik

a „főváros” kifejezés használatát a korszakban. (McIntosh, 2008, 369) A birodalom a Kr. u. 9–10. században élte virágkorát, befolyása akkoriban a Nyugat-Maghreb egyes részeire is kiterjedt. A mindvégig „pogány” birodalom a Marokkót és Dél-Spanyolországot is uraló almoravidák dzsihádjának esett áldozatul, a muszlim hódítók először az oázisokat, majd a határmenti városokat foglalták el. Ghána fővárosa Kumbi Szaleh, amely 30 ezerre becsült lakosságával valószínűleg Afrika akkor legnagyobb városa volt, 1076-ban esett el, noha maga a Ghánai Birodalom még több mint egy évszázadig fennállt. Csak ezután kezdődött az itt élők tömeges áttérése az iszlámra. A legendás, de mindenképpen sikeres Ghána így az egész fekete kontinens számára példaértékűvé vált, nem véletlen, hogy a Szaharától délre fekvő Afrika első függetlenné vált gyarmata, Aranypart 1957-ben éppen ennek a korai birodalomnak a nevét vette fel, annak ellenére, hogy az egykori és a mai Ghána területe nem csupán nem fedi egymást, hanem bő ezer kilométer távolság választja el őket egymástól.

Ghána romjain, a felső-Niger mentén a 13. század első felében létrejött a valaha volt legnagyobb nyugat-afrikai birodalom, Mali. A birodalom alapítója a legendák övezte Szungyata Keita (Szunjata) volt, aki hét éves koráig nyomorékként még járni sem tudott, de csodás kalandjai után elődjét trónjáról letaszítva maga lett az uralkodó. A malinke nép által lakott területen olyan muszlim állam jött létre, amely gyors terjeszkedésbe fogott, egészen az Atlanti-óceán partjáig, ellenőrzése, de nem közvetlen uralma alá vonva az aranytermelő vidékeket. A hódítási próbálkozások az aranytermelés leállításával jártak, így észszerűbb volt csak lazább ellenőrzést gyakorolni. A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy a bányászoktól az aranyrögöket elvették, míg az aranyport megtarthatták. (Búr, 2010, 18) A Mali Birodalom Szungyata fia, I. Musza Mansza idején (1312–1337) élte virágkorát. A korabeli birodalom egyik legfontosabb városa a só és az arany szállításának útvonalán fekvő Timbuktu volt, „Afrika Athénja”, ahol muszlim tudósok sokasága alkotott, s amely a 14. században már felkerült az akkori európai tengerészeti térképekre, a portolánokra is. Musza Mansza, Mali fekete szultánja, az akkori világ valószínűsíthetően leggazdagabb uralkodója volt. Életének csupán egyetlen dátuma biztos, a muszlim időszámítás szerint 724-ben, azaz Kr. u. 1324-ben mekkai zarándoklatra indult. (Bell, 1972, 223) Egy Timbuktaban 1655-ben lejegyzett szájhagyomány 60 ezres, szolgákból és rabszolgákból álló kíséretéről tudósított. (Benjaminsen et al, 2004, 34) Az uralkodó a későbbi évszázadokban keletkezett több helyi krónika szerint erős túlzással felfelé kerekítve) két tonna aranyat vitt magával, s olyan bőséggel osztogatta, hogy Egyiptomban a sárga fém rövid idő alatt mintegy negyedét elveszítette értékéből. Egy évvel később, a visszaúton Musza Mansza maga is megtapasztalta ezt az árforradalmat, mert aranya leértékelődése miatt a helyi kereskedők kölcsönére kellett hagyatkoznia. A hagyomány szerint a hiteleit úgy fizette ki, hogy minden kölcsönkapott 300 dinárért hétszázat adott vissza. (Búr, 2011, 9-10)

A 14. század második felében a Mali Birodalmat sorozatos trónviszályok és a peremterületek leválása gyengítették meg. Különösen érzékeny veszteség volt a Niger középső folyásának nagy kanyarja mentén élő, s kiváló lovassággal rendelkező szongájok kiválása 1335-ben. Négy évtized múlva a Szongáj (Szongai)

Királyság már tényleges birodalommá nőtte ki magát, bekebelezve a szaharai arany- és sókereskedelem három legfontosabb városát, Gaót, Dzsenét (Jenne, vagy Djenne néven is szerepel) és Timbuktu. (Kintiba, 2018, 41) A harcok szongáj népet a meghódított Timbuktu lakói félig pogányoknak tartották, mivel az iszlámot a 15–16. században virágkorát élő Szongáj Birodalomban nem tették államvallássá, bár a birodalom felső rétege és uralkodó dinasztiája felvette az iszlám vallást, az alsóbb társadalmi rétegek megőrizték hagyományos afrikai (politeista) hitvilágukat. A hódítások révén 1464-re a Szongáj Birodalom is hatalmas területűvé duzzadt, de ez állandó háborúskodást is jelentett a szomszéd népekkel. Jól kiépített államapparátussal rendelkezett, legnagyobb uralkodója, Askia Muhammad Ture (Nagy Askia) a 15. század végén minisztériumokat állított fel. A hadügyeket, a belső rendet, a muszlim hitoktatást, az erdőket és a vizeket felügyelő minisztériumokon kívül külön hivatala volt a „fehér törzsek ügyeinek”, azaz a tuaregeknek és a berbereknek. Szongáj pezsgő szellemi életére jellemző, hogy a főváros, Gao után második legfontosabb központjában, Timbuktuiban a Sankore Egyetemet az akkori iszlám világ egyik tudományos központjaként tartották számon. Az arab utazók elbeszélése nyomán százezer főre becsülték Timbuktu lakóinak számát, ami a 15. századi Európában is hatalmas metropolisznak számított volna. A 20. század második felében a függetlenné vált Maliban egyes történészek még ezt a számot is megduplázva, kétszázézer városról értekeztek. Az újabb kutatások eredményeként egyértelmű, hogy a maximális lakosságszám nem lehetett több huszonötezernél, viszont a só beérkezésekor ide sereglő kereskedők ezt a számot időlegesen akár meg is duplázhatták, legalábbis lényegesen megnövelhették. A számok felfelé inflálása főleg, a szerényebb, de realitásos lakosságszám is bőven bizonyítja Timbuktu kivételes szerepét a Száhel-övezet történelmében, kultúrájában. (Ewa, 2017, 2)

Az egymást váltó dinasztiák uralma alatt álló Szongáj Birodalomnak a Száhel-övezet nyugati felében nem akadt kihívója, ám az északról behatoló marokkóiakkal szemben (soraikban arab és berber harcosokon kívül sok tűzfegyverrel felszerelt renegát spanyol hadifogollyal) alulmaradtak. A muskétákkal szemben a szongáj hadsereg a közel tízszeres emberfölény dacára sem tudott sikerrel szembeszállni, így Szongáj 1591-től Marokkó vazallusává vált. Hatalmas aranykincs vált a hódítók zsákmányává. Ez az alárendeltség azonban nem sokáig tartott, hiszen a sivatagon keresztül nehézségekbe ütközött és drága volt az utánpótlás szállítása, így lényegében csak Timbuktu és Dzsené városainak környékére szorítkozott a marokkói pasa tényleges uralma. Ennek ellenére a 16. század végére a maradék Szongáj Birodalom is szétesett. Fénykorának gazdagságát Leo Africanus, „a mór, akit Giovanni Leonének kereszteltek”, a 16. század nagy utazója és földrajztudósa örököltte meg. Az 1550-ben Velencében megjelent „Della descrittione dell’Africa et delle cose notabili che iui sono” („Afrika leírásáról, s azokról az érdekes dolgokról, amelyek ott találhatóak”) címmel megírt könyv annyira hitelesen tudósított a Szongáj Birodalom városainak gazdagságáról, hogy általa inspirálva az európai utazók századokon keresztül próbálkoztak újra és újra megtalálni őket, mindenekelőtt a hitetlenektől elzárt várost, Timbuktu. (Brown, 2010, 51) S mikor ez a felfedezés 1828-ban végre

megettörtént, nem akarták elhinni, hogy a szegényes romok egy valaha volt nagy birodalom kiemelkedő fontosságú városa volt. Így verhetett gyökeret az a nézet, hogy Afrika történelmének ezeket a fényes fejezeteit arabok, s nem fekete emberek írták. E három birodalom felemelkedésével és lehanyatlásával véget is ért a középkori nagy nyugat-afrikai birodalmak kora. A tengerpartokon megjelentek a portugálok, akik a Szaharán keresztül bonyolódó kereskedelemben szokásosnál magasabb árakat kínáltak az afrikai portékákért, így az északi útvonalak csomópontjai megszűntek civilizációs központokként funkcionálni. A portugálok, majd a nyomukban érkező többi európai hódító pedig az atlanti rabszolga kereskedelem felfuttatásával egy teljesen új szerepre kényszerítette az afrikaiakat. (Búr, 2010, 9-10)

A Száhel-övezet középső részén, a mai Csád területén legfontosabb államalakulat a Kanem Birodalom volt, a feltételezhetően a 10. századi kezdetektől egészen 1846-ig uralkodó Sefuwa-dinasztia uralma alatt. A 13. század elején a Csád-tótól keletre fekvő Kanem uralma alá hajtotta a tó nyugati medencéjében létrejött Bornut, s későbbiekben a Kanem-Bornu kettős királyság a mai Csádban fekvő magterület határain túl a mai Líbia déli részétől egészen a mai Kamerunig kiterjesztette uralmát. Ekkortól zajlott le a kettős királyság nagy részének iszlamizációja is. A 13. században arab nyelven íródott „Bornu királyainak krónikája” egy a 6. században élt jemeni hercegig vezette vissza a Sefuwa-dinasztia gyökereit. A krónika a későbbi századokban tovább íródott, a dinasztia 19. század közepi bukásáig 67 uralkodóról számol be. (Lange, 2011, 3-4) Az Ottomán Birodalomból származó tűzfegyverek segítségével Kanem-Bornu egészen a 19. század végéig sikerrel őrizte hatalmát. Az 1846-ban a trónt megszerző El Kanemi, majd fia Omar újból felvirágoztatták ezt az egyik legrégebbi, ám ekkorra hanyatlásnak indult afrikai birodalmat. El Kanemi és Omar felvették a Mai, azaz szultán címet.

Az arab utazók elbeszélése nyomán száz-ezer főre becsülték Timbuktu lakóinak számát, ami a 15. századi Európában is hatalmas metropolisznak számított volna. A 20. század második felében a függetlenné vált Maliban egyes történészek még ezt a számot is megduplázták, kétszáz ezres városról értekeztek. Az újabb kutatások eredményeként egyértelmű, hogy a maximális lakosság szám nem lehetett több huszonezernél, viszont a só beérkezésekor ide sereglő kereskedők ezt a számot időlegesen akár meg is duplázhatták, legalábbis lényegesen megnövelhették.

Csak 1893-ban foglalta el Kanem-Bornut Rabih az-Zubayr, vagy Rabeah, egy Kartúm közelében született katona, majd rabszolgavadász, „Közép-Afrika Napóleonia”. (Cordell, 1979, 387) Kanem-Bornu hadserege lényegesen nagyobb volt, ám rosszul vezetett. A győztes Rabeah uralkodása kegyetlen volt, felperzselt a meghódított birodalom fővárosát, s újat épített. Egy legenda szerint az építkezés során vízhiány lépett fel, ezért a falak emelésekor a vizet vérrel pótolták. Rabeah évente kétezer rabszolgát szállított a mahdista uralom alatt álló Szudánba, ám onnan nem tudott modern lőfegyverekhez jutni, ezért a brit Royal Niger Company felé tapogatózott, ám a társaság tartotta magát az európai gyarmatosítók íratlan szabályához, s elzárkózott az üzlettől. Így Rabeah az érkező, s már számos kisebb helyi uralkodót befolyásuk alá vonó franciák ellen sikertelenül vette fel a küzdelmet. Mivel nem volt hajlandó egy hasonló, alávétést jelentő megállapodást aláírni, sőt, a hozzá küldött francia tiszteket megölette, 1899-ben expedíciós sereg indult ellene. 1900-ban a Csád-tó melletti Koussérinél lezajlott csatában Rabeah életét és birodalmát veszítette, fejét szuronyra tűzve mutogatták. (Gronenborn, Magnavita, 2000, 45) Ezzel a győzelemmel a Száhel-övezet ezen részén is kezdetét vette a gyarmati uralom, az egykori Kanem-Bornu nagy részét a franciák, kisebbik részét a britek, illetve a németek kebeleztek be. Kanem-Bornutól keletre a Wadai Birodalom jött létre 1803–1813 között Abd el-Krim szultán uralma alatt, aki befolyását időlegesen egészen a Nílusig kiterjesztette. Kanem-Bornuhoz hasonlóan alakult Wadai további története, a század végén előbb Rabeah, majd a szudáni mahdisták, s végül a századfordulón a francia hódítók uralma alá került.

A 18. században virágkorát élte az európai és az arab rabszolga-kereskedelem. A lakóinak messze földre hurcolása által kivéreztetett Afrikában már csak ritka esetben születtek nagy birodalmak, ám a 19. század gyarmatosítás előtti évtizedeinek történéseire így is néhány jelentős állam és személyiség nyomta rá a bélyegét. 1801-ben érkezett Egyiptomba Mohammed Ali, hogy a török szultán nevében rendet teremtsen a franciák által felforgatott, majd átmenetileg brit megszállás alá került országban. A mamelukok legyőzésével saját abszolút hatalmát kiépítő alkirály, a khedive számos más hódítása mellett, 1820 és 1822 között elfoglalta az Egyiptomtól délre fekvő Dongolát, Szennárt és Kordofánt. 1824-ben megalapította Khartumot, majd 1830-ra meghódította Kelet-Szudán (a mai Szudán) teljes területét, örökletes alkirályságot hozva itt létre. Az egyiptomi fennhatóság ezen a területen egészen az 1880-as évek elejéig, a mahdista felkelésig fennmaradt. (Fahmy, 1998, 153-158) Közép-Szudánban, a Száhel-övezet déli határvidékén lévő Hauszaföldön jött létre 1804-ben a fulani Uszmán dan Fodio vezetésével muszlim állam. A fulanik néhány éven belül meghódították az összes hausza városállamot, és dzsihádot hirdetve óriási birodalmat teremtettek. Uszmán dan Fodio már évekkel 1818-ban bekövetkezett halála előtt visszavonult a kormányzástól, és minden energiáját a muszlim vallás megújításának, a pogány elemek kigyomlálásának szentelte. Fia, Mohammed Bello Szokoto szultánja lett, azé a birodalomé, amely Nigéria angol gyarmatosításáig fennállt. A gyarmatosítás előtti társadalmi-politikai rendszer sehol sem tudott olyan változások nélküli formában fennmaradni Afrikában, mint a Szokotói Kalifátus

területén, s a Bornu briteknek jutott részén. Szokotó a 19. század végére már túljutott hatalma csúcsán, a kalifa uralma a tucatnyi emirátus élén álló emírek által korlátozott volt. A 20. század első éveiben a britek csekély haderővel sorra foglalták el az emírségeket, s mind a kalifa, mind az emírek a britek által kiválasztott és trónra segített személyek lettek. Az angolok számára a Szokotói Kalifátus az afrikai civilizáció csúcsát jelentette, olyan modellt, amit egész afrikai gyarmatbirodalmukra ki szerettek volna terjeszteni. A közvetett uralom klasszikus formája alakult itt ki, nagyfokú helyi önállósággal, az európai kulturális befolyás, a „nyugatosítás” mértéke csekély vagy elenyésző volt.

Nyugat-Afrikában a 19. század közepén El-Hádzsi Omár Sierra Leonében angol kereskedőktől vásárolt tűzfegyverekkel a Futa Dzsallonból kiindulva legyőzte a Fulbe birodalmat, s egészen a szenegáli francia birtokokig húzódó államot alapított, amelyet 1864-ben bekövetkezett haláláig vezetett. Ez a Tukolor Birodalom egészen Timbuktuig terjedt. (Warscheid, 2020, 34) El-Hádzsi Omár birodalmának jelentős részét azután az utolsó afrikai muszlim birodalomépítő, Szamori Touré kebelezte be 1870 és 1890 között. Samori 1830 körül született Manyam-baladuguban, a mai Guinea délkeleti részén, egy kereskedő fiaként. Fiatal- korában áttért az iszlám hitre. Először faama, hadvezér lett belőle, majd saját, rövid életű (1878–1898) mandinka birodalmat alapított. Birodalomépítése felfogható dzsihadként, rabszolgákat biztosító új területek meghódításaként, de egy nagy államépítő életműveként is a „versenyfutás Afrikáért” idején. (Peterson, 2008, 263) Samori a mai Mali déli részét is meghódította, de a Száhel-övezet más részein erős ellenállás bontakozott ki a „guineai” ellen. Ez az éppen a régióba érkező európai gyarmatosítók malmára hajtotta a vizet. Elsősorban Franciaország „Dakartól Dzsibutiig” tengelytervének állt az útjában, ezért megpróbált az ellenérdekelt britekkel egyezkedni, ám ezt nem koronázta siker. Az összeütközés a franciákkal elkerülhetlenné vált. A fenyegetettség miatt Samori birodalmát keletre költöztette, s számos győzelmet aratott. Ennek ellenére a nehéz fegyverzetet, géppuskákat, ágyúkat bevető francia csapatok végül megadásra kényszerítették 1898-ban. Gabonba, egy „száraz guillotine”-nek nevezett szigetre száműzték, másfél év után tüdőgyulladásban halt meg. Vele együtt véget ért az afrikai birodalmak kora, s kezdetét vette a gyarmati korszak, amelyben mindössze hét európai anyaország Abesszína és Libéria kivételével az egész kontinenst birtokolta.

A Száhel-övezet a történelem során a nyelvi, kulturális, hitbéli különbségek és átmenetek, interakciók zónája volt, „ahol arabok, berberék, tuaregek, tubuk, szongájok, dzsermák, kanurik, s még számos más afrikai nép képviselői kereskedtek és harcoltak egymással.” (Niang, 2014, 158) Az övezetben az elmúlt közel másfél évezredben királyságok és birodalmak sora jött létre. Ezen államok gazdagsága alapvetően a Szahara kereskedelmi útvonalainak ellenőrzéséből származott, tevék és lovak birtoklásából, amelyek a kereskedelem mellett harcban is használhatóak voltak, lehetővé téve e birodalmak számára, hogy hatalmas földrajzi területeket irányíthassanak. Mindezeket a királyságokat és birodalmakat a hatalom erős decentralizációja jellemezte, nagy autonómiával rendelkező régiókkal, városokkal. Ezeknek az államoknak a földrajzi, éghajlati viszonyok miatt korlátozott volt északi

és déli terjeszkedése, mivel a Szaharában sem víz, sem legelő nem állt rendelkezésre, s a lovas harcos használhatatlan volt a déli erdőkben, s az állatokat betegségek tizedelték. A Száhel-övezet birodalmainak leírásakor az Európában bevett fogalmak félrevezetőek, vagy egyáltalán nem működnek. Európai szemmel nézve az itteni birodalmak inkább hasonlítotnak falvak konföderációjához, mint központosított államhoz. A gazdasági és a gazdaságon kívüli kényszereknek Afrikában jóval kisebb szerepe volt, az uralkodók spirituális hatalmának pedig jóval nagyobb. A Ghánára alkalmazott modell szinte kivétel nélkül alkalmazható a Száhel-övezet többi birodalmára is: „Sok kis politikai egység lassan egy államba szilárduló konföderációja, az uralkodóval változó viszonyban állva, a névleges adófizetési kötelezettségtől a teljes alávetettségig.” (McIntosh, 2008, 370-371) A 19. században az addig a Szaharán keresztül menő kereskedelmet felváltotta a tengeri kereskedelem, a hagyományos történetírás szerint ez a Száhel-övezet birodalmainak hanyatlásához vezetett, s hozzájárult a 19-20. század fordulóján kiteljesedő európai gyarmatosítás sikeréhez. Az utóbbi néhány évtizedben sokkal cizelláltabbak lettek a hanyatlás okairól szóló elképzelések, sokkal több faktor került bele a magyarázatokba. Lényeges új eredménynek számít a csapadékmennyiség és az élelemtermelés közötti korreláció kvantitatív alapokra helyezése. Az 1500 után a Száhel-övezet déli részein is elterjedő kukorica egységnyi területre számítva sokkal nagyobb eltartóképességgel rendelkezett, mint a hagyományosan termesztett haszonnövények. A 19. században a csapadék csökkenésével a kukorica kiszorult az övezetből, újra helyet adva a korábban domináns kölesnek. (McCann, 1999, 267) A hanyatlásnak tehát összetett okai voltak, sőt a hanyatlás nagyon gyakran alkalmazkodást jelentett a változó körülményekhez. A felsőbbrendűség tudatával ide érkező európaiak ezt nem értették meg, céljuk a teljes akkulturáció volt, az afrikaiak beilleszkedésének kierőszakolása egy számukra új, domináns, európai kultúrába. Azonban éppen a Száhel-övezetben ez nem mindenhol vált gyakorlattá. Az anyaországok, elsősorban Nagy-Britannia a közvetett uralom gyakorlatából következően néhány kisebb száheli „birodalmat” szinte érintetlenül hagyott tovább létezni. Ezek a független afrikai államokban továbbra is fennálló entitások napjainkra a helyi, sőt akár országos, sőt kontinentális léptékben is a történelmi hagyományok elsődleges hordozóivá lettek. (Lásd Aranypart Ghánára, Francia Nyugat-Szudán Malira keresztelését, vagy Észak-kelet Nigéria Bornu államának névadását.) Még ott is, ahol az száheli hagyományok felszámolásra kerültek, mint általában a francia gyarmatokon, a mai afrikai államok is szívesen nyúlnak vissza e birodalmakhoz, identitásképző erőt látva bennük. A Száhel-övezeti birodalmak, kiemelkedő uralkodóik a mai Afrikában fogódzókká váltak, egy egészen a közelmúltig alávetettségbe kényszerített és kiszipolyozott kontinensen a büszkeség forrásaként szolgálnak. Jól felfogott érdek fűződik tehát az előítéletektől, a túlzásoktól, s gyakran a fantázia szüleményeitől letisztított, adekvát történelmi kép kialakításához. *

Felhasznált irodalom

- Bell, Nawal Morcos (1972): The Age of Mansa Musa of Mali: Problems in Succession and Chronology. *The International Journal of African Historical Studies*, 5(2), 221-234. Forrás: https://www.jstor.org/stable/pdf/217515.pdf?refreqid=fastly-default%3A11b3c0a10e15a4d204deedf687ea33d3&ab_segments=0%2Fbasic_search_gsv2%2Fcontrol&origin=&initiator=search-results&acceptTC=1
- Benjaminsen, Tor A. – Berge, Gunnvor – Dugan, Erling (2004): Myths of Timbuktu: From African El Dorado to Desertification. *International Journal of Political Economy*, 34(1), Political Ecology: Global, Historical, and Economic Perspectives. 31-59. Forrás: https://www.jstor.org/stable/pdf/40470861.pdf?refreqid=fastly-default%3A0fd7302645cbf14731f8851d0df49850&ab_segments=&origin=&initiator=&acceptTC=1
- Brown, Robert (ed.) (2010): Leo Africanus: The history and description of Africa and of the notable things therein contained. Vol. 1. Cambridge, Cambridge Library Collection, Cambridge University Press. Forrás: <https://www.scribd.com/document/648967009/Leo-Africanus-The-History-and-Description-of-Africa-Volume-1>
- Búr, Gábor (2010): Afrikai birodalmak. *Afrika Tanulmányok*, 4(4), 5–19.
- Chu, Daniel, Elliott Skinner (2010): A Glorious Age in Africa: Ghana, Mali, and Songhay, The Story of Three Great African Empires. Trenton, New Jork, Africa World Press.
- Cordell, Dennis D. (1979): Blood Partnership in Theory and Practice: The Expansion of Muslim Power in Dar Al-Kuti. *The Journal of African History*, 20(3), 379-394.
- Ewa, Ibiang Oden (2017): Pre-Colonial West Africa: The Fall of Songhai Empire Revisited. *Journal of the Historical Society of Nigeria*, 26, 1-24. Forrás: <https://www.jstor.org/stable/48562076>
- Fahmy, Khaled (1998): The era of Muhammad Ali Pasha, 1805-1848. The Cambridge History of Egypt, vol. 2, ed. Martin Daly. Cambridge: Cambridge University Press, 1998, pp. 139-180.
- Gronenborn, Detlef, Magnavita, Carlos (2000): Imperial Expansion, Ethnic Change, and Ceramic Traditions in The Southern Chad Basin: A Terminal Nineteenth-Century Pottery Assemblage from Dikwa, Borno State, Nigeria. *International Journal of Historical Archaeology*, 4(1), 35-70. Forrás: <https://www.jstor.org/stable/20852943>
- Kintiba, George (2018): The Empire of Songhay, 1375-1591: Memory and Heritage of a Glorious Past. *International Journal of Humanities and Social Science*, 8(10), 36-47. Forrás: https://www.researchgate.net/publication/330188029_The_Empire_of_Songhay_1375-1591_Memory_and_Heritage_of_a_Glorious_Past_A_Historiographical_Essay
- Lange, Dierk (2011): The founding of Kanem by Assyrian refugees ca. 600 BCE: documentary, linguistic, and archaeological evidence. Working Papers in African Studies No. 265. Boston University, African Studies Center. Forrás: https://open.bu.edu/bitstream/handle/2144/38764/WP_265_Lange_2011.pdf?sequence=1&isAllowed=y
- Law, Robin (1980): The Horse in West African History: The Role of the Horse in the Societies of Pre-Colonial West Africa. Oxford, Oxford University Press.
- McCann, James C. (1999): Climate and Causation in African History. *The International Journal of African Historical Studies*, 32(2-3), 261-279. Forrás: <https://www.jstor.org/stable/220342>
- Mcintosh, Susan Keech (2008): Reconceptualizing Early Ghana. *Canadian Journal of African Studies / Revue Canadienne des Études Africaines*. 42(2-3), 347-373. Forrás: https://www.jstor.org/stable/pdf/40380172.pdf?refreqid=fastly-default%3A26a7ea52006493397e52b93c6881f359&ab_segments=0%2Fbasic_search_gsv2%2Fcontrol&origin=&initiator=search-results&acceptTC=1
- Mcintosh, Susan Keech (2020): Long-Distance Exchange and Urban Trajectories in the First Millennium AD: Case Studies from the Middle Niger and Middle Senegal River Valleys. In: Martin Sterry, David J. Mattingly (eds.): Urbanisation and State Formation in the Ancient Sahara and Beyond. Oxford, Oxford University Press.

- Niang, Amy (2014): The Political Economy of Ransoming in the Sahel: The History, the Ethics and the Practice. *African Economic History*, 42, 157-183. Forrás: <https://www.jstor.org/stable/44329671>
- Peterson, Brian J. (2008): History, Memory and the Legacy of Samori in Southern Mali, C. 1880-1898. *The Journal of African History*, 49(2), 261-279. Forrás: <https://dn720003.ca.archive.org/0/items/Samori-Mali/40206642.pdf>
- Viguier, Pierre (2008): Sur les traces de René Caillié: Le Mali de 1828 revisité. Versailles: Quae
- Warscheid, Ismail (2020): The West African Jihad Movements and the Islamic Legal Literature of the Southwestern Sahara (1650–1850). *Journal of West African History*, 6(2), 33-60. Forrás: <https://www.jstor.org/stable/10.14321/jwestafrihist.6.2.0033>

A szerzőről

habilitált ny. egyetemi docens,

Afrika-szakértő

PTE Afrika Kutatóközpont

About the Author

Associate Professor (Retired),

Africa Expert

University of Pécs,

Africa Research Centre

@

burgabor@gmail.com

English Abstract

African Empires in the Sahel in Historical Perspective

In the last millennium and a half, a series of empires arose, flourished, and then disappeared in the Sahel region stretching from the Atlantic Ocean to the Red Sea. To what extent these empires were the result of autochthonous development, and to what extent were the consequences of migration and cultural diffusion through civilizational corridors, is a subject of debate. On the other hand, it is indisputable that the basis of their existence was trans-Saharan trade, providing resources and military superiority. The decline was also clearly caused by the relocation of the main trade routes, which was only completed by European colonization. These Sahelian empires and their prominent rulers are historical landmarks in today's Africa, serving as a source of pride in a continent that has been squeezed out and forced into submission until recently. There is therefore a well-understood interest in creating an adequate historical image, cleansed of prejudices, exaggerations, and often from products of fantasy.